

Вячеслав БОРИСОВ,

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук
України,

Науково-дослідний інститут вивчення проблем
злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України,
радник при дирекції,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0291-9347>,
e-mail: borisov_v.i@ukr.net

Катерина НОВИКОВА,

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
Науково-дослідний інститут вивчення проблем
злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України,
відділ дослідження проблем кримінального права,
старший науковий співробітник,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8646-3441>,
e-mail: knovikovaua@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ*

Статтю присвячено дослідженню еволюції ідеології кримінально-правової охорони основ національної безпеки України. Актуальність теми зумовлена тим, що кримінально-правове забезпечення національної безпеки є важливим інструментом захисту національних інтересів України. Наголошено, що аналіз історичного розвитку відповідних норм дає можливість простежити зміну законодавчих підходів до визначення найнебезпечніших посягань на державність та їх зв'язок з політико-ідеологічними й конституційними трансформаціями. Метою статті є аналіз ідеології розвитку кримінально-правової охорони основ національної безпеки України, виявлення тенденцій і проблем нормативного регулювання на різних етапах. Для цього досліджено радянське кримінальне законодавство та КК України 2001 р. Установлено, що еволюція ідеології кримінально-правової охорони зазначеної сфери відбиває зміну уявлень про зміст і пріоритети такого захисту. У радянську добу відповідні норми були спрямовані насамперед на охорону політичного режиму, соціалістичного ладу та партійної монополії на владу, що зумовлювало їх ідеологічно-репресивний характер. Після відновлення незалежності України, прийняття Конституції України 1996 р. та КК України 2001 р. відбулося переосмислення цінностей кримінально-правової охорони: ними стали суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад та інші національні інтереси України в їх зв'язку з правами і свободами людини. Обґрунтовано, що події 2014 і 2022 рр. започаткували новий етап розвитку кримінального законодавства у цій сфері, для якого характерні криміналізація та диференціація нової антисуспільної діяльності, посилення караності існуючих кримінальних правопорушень. Узагальнено, що сьогодні кримінально-правова охорона основ національної безпеки України формується під впливом воєнно-політичних викликів та потребує вдосконалення з урахуванням вимог системності, юридичної визначеності та узгодженості з конституційними цінностями демократичної правової держави.

Ключові слова: національна безпека України, кримінально-правова охорона, еволюція законодавства, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, криміналізація та декриміналізація, ідеологія кримінально-правової охорони.

* Примітка. Стаття підготовлена в межах виконання теми фундаментального дослідження «Теоретичні та правозастосовні проблеми кримінально-правового забезпечення основ національної безпеки та оборони України», яка розробляється в Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України.

Law is frozen history.
Carl Friedrich

Постановка проблеми. Дослідження еволюції ідеології кримінально-правової охорони будь-якої групи суспільних відносин має як історико-теоретичну, так і практичну цінність. Так, аналіз генези конкретних норм кримінального закону дає можливість простежити логіку кримінально-правової політики законодавця як її суб'єкта щодо протидії тим чи іншим суспільно небезпечним діям, а також встановити, які підходи до криміналізації та пеналізації виявили свою ефективність, а які лише призводили до надмірної репресивності, правової невизначеності чи ускладнень у правозастосуванні. Найкраще це досягається шляхом вивчення історичного досвіду, що дозволяє побачити зміни в ідеології формування та розвитку законодавства, уникнути повторення попередніх помилок у нормотворенні, зокрема повернення до невдалих, декларативних чи необґрунтовано суворих законодавчих рішень, та сприяє більш глибокому осмисленню сучасного стану відповідного кримінально-правового регулювання та охорони.

Особливої актуальності таке дослідження набуває у сфері охорони основ національної безпеки України. Національна безпека є однією з фундаментальних соціальних цінностей, без належного захисту якої неможливі ані стабільне функціонування держави, ані реалізація прав і свобод людини, ані збереження суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу. В умовах триваючої збройної агресії російської федерації проти України питання ефективності кримінально-правових засобів охорони основ національної безпеки набули підвищеної гостроти. Сучасна практика засвідчує появу нових форм кримінально-протиправних посягань на національну безпеку, активізацію вже відомих загроз, а також необхідність оперативного й водночас виваженого реагування з боку законодавця.

За таких умов звернення до еволюції ідеології кримінально-правової охорони основ національної безпеки України є необхідним для з'ясування ідеологічного підґрунтя щодо закономірностей формування відповідних законодавчих приписів, оцінки їх наступності або, навпаки, розриву з попередніми підходами. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для критичного аналізу чинного законо-

давства України про кримінальну відповідальність, виявлення його недоліків і вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо подальшого вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти кримінально-правової охорони основ національної безпеки України досліджували Н. О. Антонюк, О. Ф. Бантишев, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, І. Б. Газдайка-Василишин, І. В. Діордіца, О. О. Дудоров, В. П. Ємельянов, З. А. Загиней-Заболотенко, О. Б. Ковальчук, А. С. Климосюк, П. П. Латковський, В. А. Ліпкан, Ю. В. Луценко, М. І. Мельник, Р. О. Мовчан, Д. О. Олейніков, О. О. Пащенко, Є. О. Письменський, М. А. Рубашенко, Є. Д. Скулиш, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, Р. Л. Чорний, О. А. Чуваков, О. В. Шамара та інші вчені.

Частина із зазначених науковців зосереджувала увагу на загальних питаннях кримінально-правової охорони основ національної безпеки України та проблемах застосування нормативних положень розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України). Інші дослідники аналізували окремі види кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, зокрема питання об'єктивних і суб'єктивних ознак їх складу, відмежування від суміжних правопорушень, кваліфікації та вдосконалення відповідних законодавчих норм. Водночас, хоча в окремих працях й порушувалися питання історичного розвитку та ідеології формування законодавства у цій сфері, вони здебільшого мали фрагментарний характер і не становили предмета самостійного комплексного дослідження. Поза належною увагою фактично залишилося з'ясування закономірностей еволюції кримінально-правової охорони основ національної безпеки України, зокрема її зв'язку з панівною в той чи інший історичний період державно-правовою та політичною ідеологією.

Отже, **метою статті** є комплексний аналіз ідеології розвитку кримінально-правової охорони основ національної безпеки України в історичній ретроспективі, виявлення тенденцій і проблем відповідного нормативного регулювання на різних етапах історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Починати дослідження еволюції ідеології кримінально-правової

охорони основ національної безпеки України доцільно з аналізу Кримінального кодексу УСРР 1922 р. (далі – КК УСРР 1922 р.), оскільки саме він став першим кодифікованим актом, ухваленим після утвердження радянської влади на території України, який заклав підвалини нормативної моделі кримінально-правового захисту державності, трансформованої у сучасну модель (за формою) законодавства України про кримінальну відповідальність. Його прийняття знаменувало перехід від строкатого та нестабільного правового масиву попереднього періоду до відносно цілісної системи законодавчих норм. Саме в цьому Кодексі було закріплено принципово інший підхід до охорони держави: замість захисту монархічного чи загальнодержавного порядку в дореволюційному розумінні, центр ваги змістився на охорону радянського державного будівництва, а ключовим інструментом такої охорони став інститут контрреволюційних злочинів. Крім того, у нормах КК УСРР 1922 р. було відображено ідеологічний підхід щодо кримінально-правової протидії посяганням на державу, яка з певними змінами (кардинальними за суттю у часи набуття Україною незалежності) була сприйнята наступними кримінальними кодексами. З огляду на це звернення саме до КК УСРР 1922 р. дозволяє простежити витoki тих ідеологічних підходів до кримінально-правової охорони державності, які протягом тривалого часу визначали розвиток законодавства на українських землях.

1. Становлення та розвиток кримінально-правової охорони основ національної безпеки в 1922–2001 рр. .

Дослідження еволюції ідеології кримінально-правової охорони державності в період з 1922 по 2001 рр. дозволяє простежити фундаментальну трансформацію засадничих принципів, на яких базувалася кримінально-правова політика держави щодо охорони національної безпеки країни протягом вісімдесяти років. Цей ретроспективний аналіз відображає динаміку переходу від радянської концепції охорони «диктатури пролетаріату» та боротьби з «контрреволюційними злочинами» до сучасної демократичної моделі захисту соціальних цінностей суверенної України.

Період становлення радянської влади в Україні позначився домінуванням класових цінностей над загальнонародськими. Конституція УСРР 1919 р. [1] була документом, що відкрито проголошував

встановлення диктатури пролетаріату як найвищу мету та цінність. Стаття 1 цієї Конституції визначала, що УСРР є «організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату та біднішого селянства для перемоги над капіталістами і поміщиками». У такій системі координат «національна безпека» ототожнювалася виключно з безпекою революційного ладу та збереженням влади більшовиків.

Стаття 3 Конституції УСРР 1919 р. конкретизувала механізми досягнення цієї мети, закладаючи фундамент для каральної політики держави. Зокрема, пункт «а» цієї статті проголошував курс на нищення попереднього економічного устрою шляхом скасування приватної власності на землю та всі засоби виробництва. Це фактично означало, що будь-яке зазіхання на державну власність або спроба збереження приватних господарських відносин розцінювалися як загроза самому існуванню республіки.

Водночас п. «г» ст. 3 конституційно закріплював обов'язок організації озброєної оборони «здобутків соціалістичної революції», залучаючи до цього процесу виключно «трудові елементи». Таке формулювання не лише легітимізувало мілітаризацію суспільства, а й створювало правове підґрунтя для жорсткої криміналізації будь-яких дій, що могли бути інтерпретовані як «контрреволюційні» або такі, що підривають міць пролетарської держави.

Кримінально-правова реалізація закладених у Конституції 1919 р. ідеологічних постулатів знайшла відображення у КК УСРР 1922 р. [2]. Особлива частина цього Кодексу відкривалася розділом «Державні злочини», зміст норм якого чітко вказував на пріоритетність охорони державного апарату над особистістю. Система державних злочинів поділялася на контрреволюційні злочини та злочини проти порядку управління.

За своєю юридичною природою та спрямованістю «контрреволюційні злочини» виступали тогочасним аналогом певної частини сучасних кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, проте з виразним класово-ідеологічним забарвленням, чужим сьогоденню. Стаття 57 КК УСРР 1922 р. надавала широке тлумачення контрреволюційної діяльності, визначаючи нею будь-яку дію, спрямовану на повалення влади робітничо-селянських Рад або надання допомоги

міжнародній буржуазії. Таке формулювання дозволяло криміналізувати не лише прямі посягання на державний лад, а й будь-яку економічну чи інформаційну активність, що суперечила комуністичній доктрині.

Система контрреволюційних злочинів охоплювала широкий спектр посягань: від збройних повстань та вторгнень на радянську територію (ст. 58) до шпигунства (ст. 66) та терористичних актів проти представників влади (ст. 64). Характерною рисою було те, що об'єктом захисту виступала не безпека нації як цілісної людської спільноти всього народу України, а «завоювання пролетарської революції» та «диктатура робочого класу». Навіть заклики до масового невиконання податкових чи військових повинностей (ст. 69) або поширення чуток, що могли дискредитувати владу (ст. 73), розцінювалися як загрози державному устрою, що каралися максимально суворо – аж до вищої міри покарання з конфіскацією майна.

Особливе місце посідала ст. 67, яка запроваджувала кримінальну відповідальність за «активну боротьбу проти робочого класу», проявлену ще за царського ладу. Це свідчило про те, що кримінально-правова охорона основ безпеки того часу мала не тільки репресивний, але й ретроспективний характер, де саме лояльність до режиму була головним критерієм правомірної поведінки. Таким чином, КК УСРР 1922 р. виступав інструментом фізичного та правового усунення політичних опонентів, де поняття державної безпеки з ідеологічних міркувань було повністю розчинене в інтересах збереження партійної монополії більшовиків на владу.

У 1927 р., з прийняттям нового Кримінального кодексу УСРР [3] (далі – КК УСРР 1927 р.), кримінально-правова охорона стала ще більш жорсткою та деталізованою. Хоча Конституція УСРР 1919 р. залишалася чинною аж до 1929 р., КК УСРР 1927 р. вже відображав тенденції до централізації та уніфікації влади в межах СРСР. Головним об'єктом охорони державності залишалася «революційна законність», яка де-факто означала повну покору партійному керівництву.

Слід звернути увагу, що прийняття Конституції УСРР 1929 р. відбулося в умовах завершення відбудовного періоду та переходу до масової колективізації та індустріалізації. Цей документ закріпив правовий статус УСРР як союзної республіки, але

фактично став інструментом легітимації тоталітарного режиму.

Конституція УСРР 1929 р., як ідеологічний та правовий документ радянської епохи, не використовує сучасний термін «національна безпека». Проте вона містить низку положень, які формують тогочасне розуміння державної та революційної безпеки, захисту ладу та територіальної цілісності. Так, у ст. 63 (п. «д») вказана Конституція покладала на органи місцевої влади обов'язок забезпечувати в межах території революційну законність і охороняти державний лад та громадську безпеку. Таким чином, цінність «державного ладу» в цей час остаточно витіснила будь-які залишки правової автономії особи.

КК УСРР 1927 р. в умовах дії Конституції 1929 р. став ключовим зняряддям реалізації політики «великого перелому», трансформувавши концепцію державної безпеки у систему тотального ідеологічного контролю та придушення опору колективізації.

Ключовою ознакою тогочасного правопорядку було надзвичайно широке тлумачення контрреволюційної діяльності. Так, ст. 54¹ КК УСРР 1927 р. визначала злочинною будь-яку дію, спрямовану на повалення, підриг або послаблення влади робітничо-селянських Рад і обраних ними на підставі Конституції СРСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів СРСР, союзних і автономних республік, або на підриг чи послаблення зовнішньої безпеки СРСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції.

Центральним складом розділу про контрреволюційні злочини за КК УСРР 1927 р. була зрада батьківщини (ст. 54¹ «а»). Під нею розумілися дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду військовій міці СРСР, його державній незалежності або недоторканності його території. До таких дій закон прямо відносив: шпигунство; видачу військової або державної таємниці; перехід на бік ворога; втечу або переліт за кордон.

Крім того, КК УСРР 1927 р. передбачав відповідальність за збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою озброєних банд на радянську територію, захоплення влади в центрі або на місцях (ст. 54²); зносини з іноземною державою або її представниками з контрреволюційною метою, а також сприяння іноземній державі, що воює

з СРСР (ст. 54³); допомогу міжнародній буржуазії, яка не визнає рівноправності комуністичної системи і прагне її повалити (ст. 54⁴); схилення іноземної держави до ворожих дій проти СРСР, зокрема до оголошення війни, збройного втручання, блокади або розриву дипломатичних відносин (ст. 54⁵); шпигунство (ст. 54⁶); підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи (шкідництво), вчинений з контрреволюційною метою (ст. 54⁷); терористичні акти проти представників радянської влади або діячів революційних організацій (ст. 54⁸); зруйнування або пошкодження залізничних шляхів, засобів зв'язку, водопроводу та іншого державного майна через вибух або підпал (ст. 54⁹); контрреволюційну пропаганду або агітацію, що містить заклики до повалення радянської влади, а також виготовлення або зберігання відповідної літератури (ст. 54¹⁰); організаційну діяльність, спрямовану на підготування контрреволюційних злочинів, або участь у таких організаціях (ст. 54¹¹); недонесення про достеменно відомий підготовлюваний або вчинений контрреволюційний злочин (ст. 54¹²); активні дії або боротьбу проти робітничого класу, проявлені на відповідальних чи секретних посадах за царського ладу або в контрреволюційних урядах (ст. 54¹³); контрреволюційний саботаж, тобто свідоме невиконання чи недбале виконання обов'язків з метою послаблення влади уряду (ст. 54¹⁴) тощо.

Конституція УРСР 1937 р. [4] формально проголосила перемогу соціалізму та містила широкий перелік прав і свобод, що на практиці було проявом цинізму тоталітарної влади. Проте справжню ієрархію цінностей розкривали статті розділу про обов'язки громадян. Так, ст. 130 Конституції УРСР 1937 р. визначала обов'язок берегти і зміцнювати суспільну, соціалістичну власність як «священну і недоторкану основу радянського ладу», а осіб, що вчиняють на неї замах, проголошувала «ворогами народу». Ця конституційна новела створила підґрунтя для надзвичайно суворої кримінально-правової охорони економічних основ держави, які розглядалися як фундамент тогочасної національної безпеки.

Водночас ст. 132 Конституції УРСР 1937 р. уперше на конституційному рівні деталізувала поняття «зради батьківщини», включивши до нього порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди военній міці держави та шпигунство.

КК УСРР 1927 р. (у редакції від 1934 р.) вже містив відповідні норми, зокрема згадану раніше ст. 54¹ «а», що передбачала розстріл із конфіскацією майна. Цей період характеризувався повною невідповідністю між конституційною декларацією «священного обов'язку» захисту батьківщини та нещадною каральною практикою.

Цікавим є те, що навіть після прийняття Конституції УРСР 1937 р. КК УСРР 1927 р. продовжував діяти аж до 1960 р., що свідчить про стабільність репресивного характеру кримінально-правової політики держави та її апарату, який не потребував часткої зміни кодифікованих норм для виконання своїх функцій, спрямованих на утримання суспільства в стані страху і покори [5, с. 337]. Проте ідеологічне наповнення публічного інтересу держави щодо її охорони постійно зміщувалося в бік нагальної потреби «оборони соціалістичної Вітчизни». Життєво важливі інтереси окремої людини на фоні очевидних переваг на користь інтересів держави не виглядали для радянського суспільства якоюсь виключною соціальною цінністю [6, с. 42]. Перехід до Кримінального кодексу УРСР 1960 р. (далі – КК УСРР 1960 р.) [7] та згодом до Конституції УРСР 1978 р. [8] ознаменував період відносної стабілізації радянської політичної системи. Відбулося засудження на офіційному рівні державної політики «культу особи» та масових репресій, що потрясли впродовж кількох десятиріч радянське суспільство [6, с. 42].

Конституція УРСР 1978 р. проголосила УРСР «загальнонародною державою», де захист соціалістичної Вітчизни залишався священним обов'язком (ст. 60). Важливою цінністю визнавалася «єдність радянського народу», що в кримінально-правовому аспекті залишало пріоритет загальносоюзних інтересів над республіканськими.

У КК УСРР 1960 р. злочини проти основ національної безпеки (у сучасному розумінні) були розміщені у главі I Особливої частини, яка мала назву «Державні злочини». Розділ I цієї глави мав назву «Особливо небезпечні державні злочини». Слід відмітити, що зміна назви з «контрреволюційних» на «особливо небезпечні державні» свідчила про відмову від риторики класової боротьби на користь стабільного державного порядку.

До системи особливо небезпечних державних злочинів увійшли вже відомі за КК УСРР 1927 р. правопорушення, такі як: зрада батьківщини

(ст. 56), шпигунство (ст. 57), терористичний акт (ст. 58), диверсія (ст. 60), шкідництво (ст. 61), антирадянська агітація і пропаганда (ст. 62) та організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів (ст. 64).

Разом із тим КК УРСР 1960 р. запровадив і нові види злочинів, що відображали тогочасні міжнародно-політичні реалії та намагання держави забезпечити радянський лад від зовнішніх і внутрішніх загроз, зокрема терористичний акт проти представника іноземної держави (ст. 59), пропаганда війни (ст. 63), особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави трудящих (ст. 65). При цьому важливо зауважити, що диспозиція норми про зраду батьківщини (ст. 56) була суттєво розширена. Окрім традиційного шпигунства та переходу на бік ворога, вона тепер прямо включала такі діяння, як відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання допомоги іноземній державі в проведенні ворожої діяльності, а також змоу з метою захоплення влади.

2. Розвиток кримінально-правової охорони основ національної безпеки України після прийняття КК України 2001 року.

Проголошення незалежності України та прийняття Конституції України 1996 р. докорінно змінили аксіологічну основу національної безпеки. Україна була визнана суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою (ст. 1 Конституції). Найвищою соціальною цінністю була проголошена людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека (ст. 3). У зв'язку з цим змінився і підхід до розуміння самої національної безпеки: відтепер вона пов'язувалася не з охороною політичного режиму, а із забезпеченням конституційного ладу, прав і свобод людини, суверенітету, територіальної цілісності та інших фундаментальних інтересів людини, суспільства й держави.

На цьому конституційному підґрунті було сформовано й новий підхід до кримінально-правової охорони відповідних цінностей, який знайшов вираження у КК України 2001 р. Це зумовлено тим, що кримінальне право традиційно виступає одним із ключових інструментів держави у реагуванні на найбільш небезпечні посягання на фундаментальні цінності, без захисту яких є неможливим саме існування суспільства, держави та правопорядку.

Стаття 17 Конституції установила, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Ці положення знайшли пряме відображення у розділі I Особливої частини КК України, який отримав нову сучасну назву «Злочини проти основ національної безпеки України». Надалі конституційне розуміння змісту та пріоритетів національної безпеки було розвинуто у спеціальному законодавстві. Насамперед йдеться про закони України «Про основи національної безпеки України» №964-IV від 19.06.2003 р. та «Про національну безпеку України» №2469-VIII від 21.06.2018 р., який змінив попередній.

Згідно з положеннями чинного Закону України «Про національну безпеку України» національна безпека України охоплює захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, а також інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз (п. 9 ч. 1 ст. 1). У свою чергу, національні інтереси України визначаються як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян (п. 10 ч. 1 ст. 1).

У такому нормативному розумінні основи національної безпеки постають не як вузько державоцентрична категорія, а як комплекс соціальних цінностей і благ, що поєднує інтереси людини, суспільства та держави. Саме тому кримінально-правова охорона у цій сфері відображає як рівень розвитку законодавчої техніки та політико-правових пріоритетів певного історичного періоду, так й уявлення держави про те, які явища визнаються найбільш небезпечними для її суверенітету, конституційного ладу, стабільності суспільного життя та безпеки громадян.

Із моменту набрання чинності КК України і до 2014 р. розділ I його Особливої частини (Злочини проти основ національної безпеки України) залишався структурно незмінним. У первинній редакції він охоплював шість статей: «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» (ст. 109); «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» (ст. 110); «Державна

зрада» (ст. 111); «Посягання на життя державного чи громадського діяча» (ст. 112); «Диверсія» (ст. 113); «Шпигунство» (ст. 114). Така законодавча конструкція відображала відносно усталене на той час уявлення про коло найбільш небезпечних посягань на суверенітет, конституційний лад, територіальну цілісність, внутрішню та зовнішню безпеку держави.

Як вже було зазначено, до 2014 р. законодавець не вдавався до перегляду визначень кримінальних правопорушень, викладених у вищевказаному розділі, що дає підстави говорити про відносну стабільність підходу до кримінально-правової охорони основ національної безпеки на початковому етапі дії КК України 2001 р. Однак така стабільність виявилася тимчасовою, оскільки загальновідомі події 2014 та 2022 рр. засвідчили недостатність попередньої нормативної моделі кримінально-правової охорони основ національної безпеки. Від початку гібридної агресії російської федерації проти України кримінально-правова охорона основ національної безпеки зазнала прискореної трансформації, зумовленої необхідністю адаптації кримінального законодавства до нових воєнно-політичних загроз та викликів. Таке вдосконалення відбувалося у двох взаємопов'язаних напрямках: по-перше, шляхом диференціації кримінальної відповідальності за посягання на основи національної безпеки України, що проявилось як у криміналізації нових форм суспільно небезпечної поведінки та уведення до норм цього розділу обставин, що обтяжують відповідальність, так й у виокремленні низки кримінальних правопорушень із діянь, які раніше могли охоплюватися загальними нормами, насамперед нормою ст. 111 КК України (Державна зрада); по-друге, шляхом пеналізації вже існуючих норм КК України, тобто посилення їх караності.

У частині криміналізації КК України було доповнено у 2014 р. спочатку ст. 114¹ (Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань) (Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» № 1183-VII від 08.04.2014 р.), а потім й ст. 110² (Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України) (Закон України «Про

внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму» № 1533-VII від 19.06.2014 р.).

У 2022 р. КК України було доповнено ст. 114² (Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану) (Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану» № 2160-IX від 24.03.2022 р.), а потім ст. 111² (Пособництво державі-агресору) (Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» № 2198-IX від 14.04.2022 р.).

Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» № 2113-IX від 03.03.2022 р. до норм статей 111 та 113 КК України була уведена обтяжуюча обставина «в умовах воєнного стану», що сутнісно посилило суворість покарання за кримінальні правопорушення, передбачені нормами цих статей.

Окремо слід відзначити доповнення у 2022 р. КК України ст. 111¹ (Колабораційна діяльність) Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX від 03.03.2022 р. У цьому випадку йдеться вже не стільки про класичну криміналізацію принципово нової форми суспільно небезпечної поведінки, скільки про подальшу диференціацію кримінальної відповідальності за посягання на основи національної безпеки України.

Це зумовлено тим, що окремі прояви колабораційної діяльності й до появи ст. 111¹ КК України за наявності відповідних ознак могли кваліфікуватися за ст. 111 КК як державна зрада. Водночас законодавець обрав шлях нормативного виокремлення таких діянь у самостійні спеціальні норми, що розміщені у семи частинах ст. 111¹ КК України, а в окремих проявах – фактично й привілейовану норму, що дало можливість більш детально типізувати різні небезпечні для України форми співпраці з державою-агресором, розмежувати їх за характером і ступенем суспільної небезпечності та забезпечити більш гнучку кримінально-правову реакцію. Тим самим було вирішено важливі стратегічні питання політики держави у сфері боротьби з посяганнями на основи національної безпеки в умовах збройного конфлікту з 2014 р. та в умовах воєнного стану – з 2022 року.

У частині пеналізації розвиток кримінально-правової охорони основ національної безпеки України виявився у послідовному посиленні караності вже існуючих видів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109–114 КК України. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» № 1183-VII від 08.04.2014 р. було збільшені строки покарань, передбачені статтями 110, 111, 113, 114 КК України. У свою чергу, Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» № 1689-VII від 07.10.2014 р. створив можливість для застосування конфіскації майна за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 111, 112, 113, 114 КК України. Таким чином, якщо криміналізація та диференціація кримінальної відповідальності відображали прагнення законодавця точніше типізувати нові й видозмінені форми протиправної діяльності, небезпечної для суспільства, то пеналізація засвідчила переоцінку їх тяжкості та намір забезпечити більш сувору кримінально-правову охорону основ національної безпеки в умовах воєнно-політичної загрози.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що еволюція ідеології кримінально-правової охорони основ національної безпеки України відображає трансформацію уявлень законодавця як суб'єкта кримінально-правової політики про зміст, пріоритети та об'єкти такого захисту. У радянський період відповідні законодавчі норми були підпорядковані насамперед охороні політичного режиму, диктатури пролетаріату, соціалістичного ладу та партійної монополії на владу, що зумовлювало їх виразне ідеологічне спрямування, надмірну репресивність і вкрай невизначене формулювання багатьох заборон. Натомість, після відновлення незалежності України та особливо після прийняття Конституції України 1996 р. і КК України 2001 р. відбулося концептуальне переосмислення засад кримінально-правової охорони у цій сфері: соціальними цінностями стали суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, а також інші національні інтереси України у їх інтегрованому зв'язку з правами і свободами людини.

Водночас розвиток законодавства після 2014 р., а особливо після початку повномасштабної збройної агресії РФ у 2022 р., засвідчив перехід до нового етапу еволюції ідеології кримінально-правової охорони основ національної безпеки України. Для нього характерні, з одного боку, криміналізація та нормативне виокремлення нових форм суспільно небезпечних діянь, а з другого – посилення караності вже існуючих видів кримінальних правопорушень. Це дає підстави констатувати, що сучасна модель кримінально-правової охорони основ національної безпеки України формується під безпосереднім впливом воєнно-політичних викликів і потребує подальшого наукового осмислення. Її вдосконалення має здійснюватися не лише шляхом посилення репресивного маркеру кримінального закону, а й через забезпечення системності, юридичної визначеності, внутрішньої узгодженості кримінально-правових заборон та їх відповідності конституційним цінностям демократичної правової держави.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ:

1. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.): Конституція від 10.03.1919 : станом на 10.03.1919. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text>.

2. Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.) (Витяг): Закон. *Українські підручники онлайн*. URL: <https://textbooks.net.ua/content/view/1060/70>.
3. Кримінальний кодекс УРСР 1927 року (у редакції 1949 року): Закон: станом на 1949. *CoolLib*. URL: <https://coollib.net/b/669494-kollektiv-avtorov-yurisprudentsiya-kriminalniy-kodeks-ursr-1927-roku-v-redaktsiyi-1949-roku/readp?p=1&cnt=9000>.
4. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.): Конституція від 30.01.1937: станом на 30.01.1937. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001/ed19370130#o281.
5. Нове століття криміналістики та судових наук: Liber Amicorum на честь академіка В. Ю. Шепітька: монографія / за ред. М. В. Шепітька; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Нац. акад. прав. наук України; Міжнар. конгрес криміналістів. Харків: Право, 2026. 864 с.
6. Борисов В. І. Розв'язання питань відповідальності за злочини проти особи в працях академіка В. В. Сташиса. *Творча спадщина професора В. В. Сташиса в сучасному науковому дискурсі*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження проф. В. В. Сташиса (м. Харків, 10 липн. 2025 р.). Харків: Право, 2025. С. 40–46.
7. Кримінальний кодекс Української РСР 1960 р.: Закон від 28.12.1960: станом на 27.06.1961. *ЛИГА: 360*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480034&ed=1961_06_27.
8. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.): Конституція від 20.04.1978 № 888-IX: станом на 20.04.1978. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text>.

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainskoi Sotsialistychnoi Radianskoi Respubliki (berezen 1919 r.) [Constitution of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (March 1919)]. The Verkhovna Rada of Ukraine. Ukrainian legislation. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text>.
2. Kryminalnyi kodeks USSR (1922 r.) (Vytyah) [Criminal Code of the Ukrainian SSR (1922) (Extract)]. Ukrainski pidruchnyky onlain. <https://textbooks.net.ua/content/view/1060/70>.
3. Kryminalnyi kodeks URSR 1927 roku (v redaktsii 1949 roku) [Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1927 (as amended in 1949)]. CoolLib. <https://coollib.net/b/669494-kollektiv-avtorov-yurisprudentsiya-kriminalniy-kodeks-ursr-1927-roku-v-redaktsiyi-1949-roku/readp?p=1&cnt=9000>.
4. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki (1937 r.) [Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1937)]. The Verkhovna Rada of Ukraine. Ukrainian legislation. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001/ed19370130#o281.
5. Shepitko, M. V. (Ed.). (2026). *Nove stolittia kryminalistyky ta sudovykh nauk: Liber Amicorum na chest akademika V. Yu. Shepitka* [The new century of criminalistics and forensic sciences: Liber Amicorum in honor of Academician V. Yu. Shepitko]. Kharkiv: Pravo.
6. Borysov, V. I. (2025). Rozv'iazannia pytan vidpovidalnosti za zlochyny proty osoby v pratsiakh akademika V. V. Stashysa [Resolving issues of liability for crimes against the person in the works of Academician V. V. Stashys], *Tvorcha spadshchyna profesora V. V. Stashysa v suchasnomu naukovomu dyskursi, materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, prysviachenoї 100-richchiu vid dnia narodzhennia prof. V. V. Stashysa* [The creative legacy of Professor V. V. Stashys in contemporary scholarly discourse: Proceedings of the International scientific and practical conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of Prof. V. V. Stashys]. Kharkiv.
7. Kryminalnyi kodeks Ukrainskoi RSR 1960 r [Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960]. https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480034&ed=1961_06_27.
8. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki (1978 r.) [Constitution (Fundamental Law) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1978)]. The Verkhovna Rada of Ukraine. Ukrainian legislation. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text>.

Конфлікту інтересів немає

Viacheslav BORYSOV,
Doctor of Law, Professor, Full Member (Academician) of the National Academy of Law Sciences of Ukraine,
Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine,
Adviser to the Directorate;
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0291-9347>,
e-mail: borisov_v.i@ukr.net.

Kateryna NOVIKOVA,
Candidate of Legal Sciences, Senior Researcher,
Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine,
Department for the Study of Criminal Law Problems,
Senior Research Fellow;
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8646-3441>,
e-mail: knovikovaua@gmail.com.

EVOLUTION OF THE IDEOLOGY OF CRIMINAL–LEGAL PROTECTION OF THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

*This article examines the evolution of the ideology underpinning the criminal law protection of Ukraine's national security. **The topic is relevant** because criminal law is a vital instrument for safeguarding Ukraine's national interests. Analysis of the historical development of relevant provisions reveals changes in legislative approaches to defining the most dangerous threats to statehood and their connection with political, ideological, and constitutional transformations. **This article aims** to analyse the ideology behind criminal law protecting Ukraine's national security and identify trends and problems in regulatory control across historical stages. To this end, Soviet criminal legislation and the 2001 CC of Ukraine have been examined. It has been established that the evolution of this ideology reflects a change in how such protection is perceived and prioritised. During the Soviet era, the relevant provisions were primarily aimed at safeguarding the political regime, the socialist system, and the party's monopoly on power. This gave them an ideological-repressive nature. Following Ukraine's restoration of independence and the adoption of the 1996 Constitution and the 2001 CC, the values of criminal law protection were re-evaluated to include sovereignty, territorial integrity, the democratic constitutional order, and other national interests in relation to human rights and freedoms. The events of 2014 and 2022 marked a new stage in the development of criminal legislation in this area. This stage is characterised by the criminalisation and differentiation of new anti-social activities and tougher penalties for existing offences. **In summary**, criminal law protection of Ukraine's national security is shaped by military and political challenges and requires improvements to ensure systematicity, legal certainty, and consistency with the constitutional values of a democratic rule-of-law state.*

Keywords: national security of Ukraine, criminal-law protection, evolution of legislation, criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine, criminalization and decriminalization, ideology of criminal-law protection.

Стаття надійшла до редакції: 15.04.2026 р.

Прийнята до друку: 13.05.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення): 25.05.2026 р.